

УДК 316.343.622

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ВЛАСНИКІВ КРУПНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

Рахманов О. А.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Стаття посвячена аналізу політичної суб'єктності власників крупного капіталу в Україні. В роботі приводиться динаміка взаимоотношень української влади і крупного капіталу в умовах постсоціалістических преобразований. Одним из факторов формирования особого типа политической субъектности собственников крупного капитала стало общественно-политическое размежевание украинского общества, оставляя их основными арбитрами в условиях политической нестабильности.

The article analyzes the political subjectivity of large capital owners in Ukraine. This paper provides a dynamic relationship of the Ukrainian authorities and large capital under conditions of post-socialist transformations. One of the factors forming a special type of political subjectivity of large capital owners was social and political division of the Ukrainian society, leaving them under the main arbiters of political instability. Стаття присвячена аналізу політичної суб'єктності власників крупного капіталу в Україні. В роботі наводиться динаміка взаємовідносин української влади та крупного капіталу за умов постсоціалістических перетворень. Одним із чинників формування особливого типу політичної суб'єктності власників крупного капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського суспільства, залишаючи їх основними арбітрами за умов політичної нестабільності.

Ключові слова: власники крупного капіталу, політична суб'єктність

Сутність політичної суб'єктності великого приватного капіталу полягає у контролі над економічними важелями функціонування суспільства, які забезпечують вплив на владу. Основний зміст політичної суб'єктності великих власників збігається зі змістом економічної суб'єктності – привласненням, збереженням та переданням у спадок власним нащадкам економічних активів. На різних етапах розвитку капіталізму втручання держави в економічну політику зумовлювало великий приватний бізнес реагувати адекватно своїм можливостям. Марксизм стверджує, що при будь-якому типі економічної організації панівним класом є той, який володіє засобами виробництва (фабриками, сировиною, технологіями тощо) і здійснює над ними контроль. Завдяки економічній владі панівний клас вирішує долю тих, хто на нього працює. У феодальному суспільстві цим класом були дворяни, які здійснюють контроль над кріпаками, в капіталістичному суспільстві – буржуазія (власники засобів виробництва) над робітниками [1, 428]. К.Маркс прагнув визначити економічний, політичний та соціальний устрій певного суспільства з точки зору класу, який володіє засобами виробництва. У подальшому ідеї концепції «революції менеджерів» лягли в основу низки теорій, які розвивали тези про відокремлення приватної власності від виробничого контролю і відповідно зниження рівня політичної суб'єктності великих власників. Зокрема, найбільш відомою є теорія постіндустріального суспільства Д.Белла, яка проголосила зміни в системі економічної влади, обумовлених «розпадом сімейного капіталізму» [2, 44–45]. Наслідком цього є руйнування правлячого класу на основі приватної власності, натомість в постіндустріальному суспільстві технічна кваліфікація, джерелом якої стає освіта, стає новим способом досягнення влади.

Як зазначають Я.Жаліло, В.Луцацій та А.Сменковський, сучасна взаємодія між державою і капіталом може розвиватися по двох напрямках – інституційний або олігархічний [3, 39]. *Інституційний* тип заснований на інституціалізації взаємовідносин держави і бізнесу, за якої центральним посередником у взаємодії держави і бізнесу та захисті корпоративних інтересів стають громадські об'єднання – союзи і асоціації підприємців. Така модель практикується у всіх розвинених країнах. За умов *олігархічного* типу узгодження інтересів невелика група бізнесменів і керівників підприємств, орієнтована на індивідуалістичні стратегії та вузькокорпоративні інтереси, одержує прямі виходи в серцевину політичної системи. Такий тип не потребує ані корпоративних форм самоорганізації, ані створення «партії інтересів». Влада, до якої вона отримала постійний доступ, стає для неї одночасно і «партією», і «корпорацією».

Інституційний або олігархічний тип взаємодії між державою і капіталом залежить також від специфіки суспільства. На думку О.Криштановської, демократизація і розвиток ринкових відносин були двома складовими одного процесу модернізації. У суспільствах західного типу модернізації («економічних» суспільствах) політичні зміни були простимульовані класом власників – найбільш активною частиною суспільства. В «політичних» суспільствах економічні актори не представляли собою серйозної соціальної сили. Головним видом капіталу був капітал політичний, який не тільки приносив дохід, а й був гарантом багатства. Розмір доходів був пов'язаний з місцем у політичній ієрархії. Економічний розвиток не тільки не був самодостатнім і визначальним для політичного процесу, але, навпаки, детермінувався політикою. Можновладці, а не власники економічного капіталу, визначали пріоритети економічного розвитку. Політика стимулювала економіку, а не

навпаки. На відміну від процесу західної модернізації у суспільствах цього типу відбувалася *стимуляція* економічного політичним [4]. Політичні суспільства відрізняються від економічних тим, що в них отримання багатства, як правило, йде за отриманням влади, в той час як в економічних суспільствах, навпаки, прихід у владу стає можливий тільки після отримання певного рівня добробуту. Головними інструментами на шляху до багатства тут є ресурси держави, а не ринку. Таким чином, політична суб'єктність власників крупного капіталу у «політичних» суспільствах є мінливою і нестабільною.

Економічні та політичні перетворення в сучасній Україні створили ситуацію, коли на роль політичного суб'єкта у суспільстві може претендувати лише нечисленна верства великих власників крупного капіталу, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. Негативне ставлення до приватизації великих підприємств в українському суспільстві та слабкість юридичного захисту набутої приватної власності змушує великих власників активно взаємодіяти з владою та включатися в політичну боротьбу. Участь великих власників в українській політиці відрізняється від подібної діяльності їхніх колег як із розвинутих країн Заходу, так і сусідньої Росії. У суспільствах західного типу політичним суб'єктом є клас приватних власників, який за посередництвом політичних партій та лобістських структур забезпечує контроль над економічними важелями функціонування суспільства. Такі суспільства є «економічними», оскільки в них політичні зміни стимулюються діяльністю економічних акторів. У «політичних» суспільствах, до якого можна віднести російське, економічні актори не представляють самостійної і незалежної соціальної сили. Існування великих власників та розмір їхніх доходів залежить від місця у політичній ієрархії та лояльності до політичної еліти. Пріоритети політичного розвитку в цьому випадку визначають не власники економічного капіталу, а вузьке політичне коло можновладців. Тому у науково-пізнавальному і прикладному сенсі винятковий інтерес становить динаміка взаємовідносин Української держави і великих власників за умов постсоціалістичних перетворень. Метою цієї статті є аналіз основних етапів взаємовідносин українських бізнес-груп та влади крізь призму політичної суб'єктності.

Характер взаємовідносини української влади та власників приватного капіталу був неоднозначним і змінювався під впливом соціально-економічної та політичної трансформації України. У загальному вигляді парадигму розвитку взаємовідносин влади і капіталу в Україні, на думку О.Пасхавера, Л.Верховодової та Л.Супліна, можна представити як послідовність таких змін: 1) повне персональне зрощення влади і капіталу, утворюваного «червоним» директором підприємств і чиновниками; на базі трейдерського і банківського капіталу формування значних бізнес-груп, які на початковій стадії дуже залежні від регіональної влади; 2) накопичення могутності регіональними ФПГ і вихід на центральну владу з метою тиску; в результаті – обмеження олігархічної поведінки бізнес-груп. Водночас центральна влада переходить до політики рівноваги у взаємовідносинах зі значними бізнес-групами; 3) перші ознаки незалежної поведінки потужних бізнес-груп [5, 82].

Ще за радянських часів початком легальної підприємницької діяльності стало формування т.з. «комсомольської економіки». В межах створеної владою системи центрів науково-технічної творчості молоді (ЦНТТМ) та молодіжних житлових кооперативів комсомольські функціонери започаткували власне збагачення. Серед представників крупного бізнесу, які розпочинали як комсомольські функціонери, а згодом були внесені у списки найбагатших людей України: голова Координаційного комітету ЦК ВЛКСМ по зв'язках з молодіжними організаціями, нині покійний О.Зінченко; завіддільом пропаганди, перший секретар Дніпропетровського обкому комсомолу в 1986–1991 роках С.Тігіпко; керуючий справами ЦК ЛКСМУ в 1982–1991 роках Ф.Шпиг; перший секретар Київського обкому комсомолу на початку 1990-років О.Деркач; секретар Київського міського комітету ЛКСМУ в 1991 році М.Мартиненко; співробітник одного з київських Центрів науково-технічної творчості молоді Є.Уткін. Крім цього, комсомольське минуле простежується і серед політичних діячів та чиновників, які входять у сучасні партійно-бізнесові конгломерати: перший секретар ЦК ЛКСМУ А.Матвієнко; перший секретар ЦК ЛКСМУ В.Цибух; секретар дніпропетровського обкому ЛКСМУ О.Турчинов; перший секретар Ворошиловградського міського в 1983 році О.Єфремов; перший секретар Одеського обкому ЛКСМУ в 1990 році С.Гринецький; секретар Львівського міського ЛКСМУ в 1991 році І.Гринів; перший секретар Львівського обкому ЛКСМУ у 1991 році О.Шлапак; відповідальний працівник Київського міського ЛКСМУ Д.Табачник. Володіючи організаційним досвідом, колишні комсомольські працівники переважно зайняли ті ніші, які для радянської економіки були новими: фінансові операції, роздрібна торгівля, ІТ-технології, відеосалони, сфера обслуговування тощо.

У першій половині 1990-х років в економіці і політиці домінували т.з. «червоні директори», які успадкували свій вплив ще з народного господарства. Це були керівники великих промислових підприємств та голови колгоспів/радгоспів, які після розпаду Радянського Союзу, на відміну від дискредитованих партійних керівників, зберегли і зміцнили свій вплив на економіку. Ще в останні роки існування СРСР внаслідок розширення самостійності великих підприємств їхні керівники могли вільно розпоряджатися фондами. Залишаючись по суті державними підприємствами,

«червоні директори» швидко збагачувалися завдяки тіньовим схемам збуту продукції, покладаючи відповідальність за виплату зарплат своїм працівникам на держбюджет. Завдяки вагомим матеріальним та організаційним ресурсам «червоні директори» були реальною силою і могли швидко мобілізувати тисячі працівників підприємств для пікетування центральних органів влади. Власне, ставлеником «червоних директорів» був прем'єр-міністр України, а потім президент України Л.Кучма, який до того очолював один з найбільших заводів України. Зокрема, у 1992 році у Пущі-Водиці на зустрічі директорів найбільших промислових підприємств України, котру влаштував директор «Запоріжсталі» В.Сацький, було вирішено висунути на посаду прем'єром Л.Кучму. Однак вже в 1993 році Верховна Рада відмовилася продовжувати по суті диктаторські повноваження Л.Кучми. Невдовзі «червоними директорами» було створено Міжрегіональний блок реформ (МБР), від якого кандидатом у президенти був висунутий Л.Кучма. Представники цієї групи досить чисельно були представлені у парламенті: з поміж народних обранців нараховувалося 97 «червоних директорів» та 35 голів колгоспів [6].

У перші посткомуністичні роки приватний капітал, який тільки формувався, вдало домагався результатів за рахунок шахтарського протесаного руху, який «червоні директори» використовували з метою державної підтримки збиткових шахт. Але найбільший рівень політичної суб'єктності проявився тоді, коли, організувавши масові шахтарські виступи, «червоні директори» домоглися дострокових виборів у Верховну Раду і Президента України, яким у 1994 році став саме Л.Кучма. Серед найбільш яскравих представників «червоних директорів», які невдовзі стали великими приватними власниками, вирізняються В.Бойко, Г.Скударь, Ю.Звягільський, В.Богуслаєв, М.Янковський, В.Ландик та ін. Вони, мислячи старими економічними категоріями, в нових, ринкових умовах змогли відновити виробництво на тих підприємствах, продукція яких була ліквідною. Крім цього, «червоні директори» перетворилися на носіїв електорального ресурсу, оскільки керували багатотисячними колективами робітників, які готові були за них голосувати на виборчому окрузі. Маючи електоральний ресурс, «червоні директори» були бажаними для будь-якої партії чи блоку.

Однак з середини 1990-х років у владу почали рухатися нові багатії, яких умовно називають «трейдерсами» та «фінансистами», тобто ті, хто навчився накопичувати власний капітал за рахунок т.з. «вмираючих активів». Фінансисти ж були першими організаторами економічних процесів, відкривачами зовнішнього ринку. Неймовірний прибуток можна було отримати на постачаннях енергоносіїв. Особливу роль тут зіграв газовий та нафтовий сектори. У середині 1990-х років в українському газовому секторі домінували кілька потужних гравців, які за підтримки влади сформували величезні капітали на постачаннях газу і нафти: зокрема, наближені до президента Л.Кучми І.Бакай і О.Волков, наближена до прем'єр-міністра П.Лазаренка Ю.Тимошенко та інші. Успішність та прибутковість цього бізнесу напряму залежала від протегування з боку влади. Втрата протекції з боку влади несла за собою згортання бізнесу та кримінальне переслідування.

Водночас на регіональному рівні бізнес-групи, що виникали у насичених промисловістю регіонах, за сприяння місцевої влади мали допуск до ще державних підприємств та місцевих фінансів. Внаслідок зрощення приватних структур та регіональної влади утворився альянс одержувачів рентних доходів. Існує думка, що головними чинниками початкового формування бізнес-груп на регіональному рівні є (1) відсутність загальнонаціонального ринку і специфічне територіальне розміщення підприємств різних галузей, завдяки чому перші бізнес-групи замикали свою діяльність в межах окремих регіонів; (2) механізм одержання прибутків за рахунок ренти міг існувати тільки за наявності «особистої унії», з одного боку, менеджменту підприємств із трейдерськими компаніями і банками; з іншого – трейдерських компаній і банків з владою [5, 13]. Зрощення нового великого приватного капіталу з владою набуло форми спільного управління всього бізнесу регіону обраними бізнес-групами та місцевою владою. На початковій стадії бізнес-групи перебували в повному підпорядкуванні регіональній владі, оскільки не мали незалежної від влади економічної позиції. Основою їхнього капіталу були товарні та фінансові потоки підприємств, доступ до яких бізнес-групи могли одержувати тільки з дозволу регіональної влади. Однак, в міру зростання економічного потенціалу бізнес-груп і формування власності на підприємствах, їхня залежність від регіональної влади стала слабшати. Окремі найпотужніші регіональні фінансово-промислові групи (ФПГ) починають разом із владою управляти регіонами, беручи активну участь у формуванні соціально-економічної політики. Серед різних регіональних груп виокремилися чотири головних регіональних груп: Донецька (корпорація «Індустріальний Союз Донбасу», «SCM», «APC», «Данко», «Енерго», корпорація «Укрпідшипник»); Дніпропетровська (Корпорація «Інтерпайп», група «Приват»), Київська (група «Футбольний клуб «Динамо», група банку «Аваль»), Харківська (група банку «УкрСиббанк»).

З кінця 1990-х років представники великих ФПГ вже як власники крупного капіталу почали активно проникати у парламент. На відміну від практики розвинених країн, де впродовж довгого часу формувалися спеціалізовані неполітичні інститути лобіювання інтересів великих власників у політичній сфері, в Україні була створена власна офіційна система взаємовідносин великих власників з владою: ФПГ напряму почали використовувати загальну політичну структуру країни. За деякими оцінками, якщо в перших українських парламентах представників великого капіталу не

було взагалі, то після виборів 1998 р. серед народних депутатів їх уже налічувалося близько 50 (майже 12%), а після виборів 2002 р. – понад 100 (майже чверть) [7, 16]. Натомість за оцінкою екснародного депутата М.Поровського, вже у Верховній Раді 2-го скликання було біля двох десятків депутатів, чий майновий стан оцінювався понад 1 мільйон доларів, у Верховній Раді 3-го скликання – після запровадження змішаної виборчої системи – таких з'явилося більше 110, у Верховній Раді 4-го скликання кількість мільйонерів майже подвоїлася: їх пройшло понад 200 осіб, а у 5-му скликанні Верховної Ради серед депутатів налічувалося вже понад 250 мільйонерів-олігархів [8]. Для представників великого капіталу статус народного депутата дозволяв безпосередньо проштовхувати вигідні закони задля реалізації власних корпоративних інтересів, впливати на виконавчу владу і, зрештою, забезпечувати персональний імунітет від можливих утисків влади.

Для цього регіональний капітал використовував інститут всеукраїнських політичних партій. Найбільш відвертіше це проявилось в період підготовки до виборів у Верховну Раду України 1998 року, коли найкрупніші бізнес-групи створили власні партії. Зокрема, Київська регіональна ФПГ сформувала СДПУ(о); Дніпропетровська регіональна ФПГ – «Трудову Україну»; Донецька ФПГ – «Партію регіонів». За своєю політичною орієнтацією ці політичні сили підтримували владу. Наявність власних фракцій у парламенті дав власникам додатковий ресурс – політичний, за допомогою якого бізнес-групи почали впевненіше себе почувати у взаємовідносинах із владою. Політичний ресурс великих власників не тільки забезпечував гарантії ведення бізнесу, але й ставав у нагоді, коли його можна було обміняти на економічні привілеї чи активи. Причому дуже часто відсутність такого ефективного інструменту часто послаблювала позиції навіть найсильніших бізнес-груп, натомість його наявність подеколи збалансовувала брак економічних ресурсів слабших суперників. Як зазначає народний депутат від Партії регіонів В.Макеєнко, «щоб потрапити у владу, стоїть шалена черга охочих, не найпростіших і не найбідніших людей. Я в парламенті давно і знаю всі нюанси. Влада дає багато можливостей, і в матеріальному плані також, починаючи від недоторканності, дипломатичного паспорту, якогось неофіційного лобіювання. Знайдіть хоч одного, хто б добровільно відмовився бути міністром, прем'єр-міністром, депутатом, «губернатором», мером. Тому що люди розуміють, що вони хочуть. Маючи маленьку пекарню, за все життя заробиш те, що при владі можна заробити дуже швидко – за день, за місяць» [9].

Напередодні президентських виборів 1999 року найбільш потужні бізнес-групи починають виходити на загальноукраїнську арену, оскільки потребували підтримки влади у вирішенні питань, пов'язаних зі зовнішньою торгівлею, зокрема, наданні пільг в експорті продукції, списання заборгованості за енергоносії перед Росією, міжнародного кредитування тощо. На тлі ускладнення економічної ситуації в країні та загрози приходу до влади лівих кандидатів (П.Симоненка, Н.Вітренко, О.Мороза), представники великого бізнесу підтримали кандидатуру Л.Кучми, який був обраний вдруге президентом України.

Однак важке економічне становище та загроза дефолту потребувало від влади рішучих кроків. Відновлення міжнародного кредитування та покращення інвестиційного клімату змусило владу звернути увагу на деструктивну поведінку бізнес-груп – поширення бартеру в економіці, вивіз капіталу за межі країни, несплата податків. Новому уряду В.Ющенка вдалося провести декілька ключових реформ, які сприяли обмеженню влади олігархів. Зокрема, була зламана система бартеру і заліку, що панувала у сфері торгівлі енергоресурсами, зменшено індивідуальні пільги для окремих підприємств. Саме з цього часу відбулася принципова зміна у стосунках влади з бізнес-групами, коли почалося дистанціювання влади від олігархів. Президент Кучма почав демонструвати повну незалежність від них і як основний утримувач адміністративного ресурсу не віддавав явних переваг жодній із сильних груп, нав'язуючи принцип відносин Президента і зазначених груп як «систему стримувань і противаг» [5, 84]. Водночас Кучма робив ставку на вітчизняні бізнес-групи не допускаючи іноземних інвесторів до металургійних комбінатів.

Все це зумовило крупний капітал з більшою наснагою демонструвати лояльність до влади, паралельно просуваючи своїх представників у владу – Верховну Раду, уряд, міністерства й інші державні органи задля лобіювання своїх інтересів у встановленні неформальних корпоративних домовленостей в економічній сфері. Зрештою, президентом Кучмою було сформовано т.з. систему примусового арбітражу та рівновіддалення від основних суб'єктів накопичення приватної власності. У своїй книзі «Після Майдану» экс-президент України Л.Кучма, обґрунтовуючи більшу користь від приватизації підприємств національним капіталом, ніж від приходу іноземних інвестицій, ілюструє принцип взаємовідносин влади та великих власників в Україні: «Свого капіталіста можна запросити на Банкову, поставити перед ним склянку з чаєм або налити йому чарку та сказати задушевно: «Ти, слухай, увійди в наше становище. Давай разом піднімати сільськогосподарське машинобудування. Досить нам, маючи найкращі чорноземи, купувати майже всі машини та знаряддя за кордоном. Уряд готовий бути твоїм партнером». Або: «Розумієш, друже, яка справа. Потрібні гроші на оновлення Батурина. На будівництво дитячої лікарні ... Виріши якось це питання, тому що це потрібно Україні! А от того-то й того-то не роби, бо це не по наших правилам, не в інтересах України». І він, свій капіталіст, нікуди не дінеться, працюватиме не тільки на себе, а й на Україну. А з індусом такої розмови бути не може» [10].

Але наближення президентських виборів 2004 року загостило боротьбу політичних і бізнес-інтересів та схилило владу до лобювання інтересів наближених до президента та прем'єр-міністра бізнес-груп. За таким сценарієм пройшла приватизація «Криворіжсталь». Все це посилювало антиолігархічні настрої в українському суспільстві, що зрештою вилилося у «помаранчеву революцію», яка політично диференціювала найбільші бізнес-групи. На бік провладного кандидата В.Януковича стали компанія «SCM» (Р.Ахметов). Конкуренти цієї компанії, інші донецькі бізнес-групи – «ІСД» (С.Тарута і В.Гайдук) та «ММК ім. Ілліча» (В.Бойко) підтримали В.Ющенка. Група «Інтерпайп» (В.Пінчук) номінально підтримувала провладного кандидата, однак у подальшому дотримувалася нейтралітету. До підтримки опозиції схилилася також бізнес-група «Приват».

Основним суспільним запитом «помаранчевої революції» була ліквідація авторитарного політичного режиму та послаблення його економічної бази – олігархічних ФПГ. В перший рік президентства В.Ющенка зі «старими» повноваженнями крупний капітал був наляканий і був схильний сприйняти інституціональні реформи у сфері економіки. Проголошення урядом Ю.Тимошенка політики реприватизації широко підтримувалося у суспільстві. В результаті був сформований перелік підприємств, що містив близько 40 об'єктів, які збиралися піддати процедурі реприватизації. Більшість підприємств з цього переліку контролювалися В.Пінчуком, Р.Ахметовим, Г.Суркісом та групою «Приват». У числі об'єктів, включених до переліків, також було кілька компаній з іноземним капіталом (докл. див. [11, 46]). Найбільший резонанс у цьому плані одержали дії влади під час реприватизації у ВАТ «Криворіжсталь» та спроба націоналізувати ВАТ «Нікопольський завод феросплавів» (НЗФ). Питання приватизації та реприватизації чітко окреслили відмінності в підходах президента В.Ющенка та прем'єр-міністра Ю.Тимошенка. Якщо перший намагався обмежитися реприватизацією «Криворіжсталі» та спробою порозумітися з великими власниками, то друга всупереч ліберальним очікуванням надавала пріоритет державному сектору і прагнула провести політику ледь не тотальної реприватизації. Під загрозою опинився головний інститут ринкової економіки – право приватної власності. Ці розбіжності та відчутний спад темпу економічного розвитку країни призвели до відставки уряду Ю.Тимошенка. З призначенням нового уряду Ю.Єханурова «помаранчева» влада відмовилася від радикальної політики реприватизації. Великим власникам було надано гарантії прав власності. При ньому намітилися перші зрушення у формуванні раціональних взаємовідносин влади з великим капіталом.

За іронією долі антиолігархічні настрої, які вилилися в «помаранчеву революцію», зрештою були каналізовані в політичну реформу 2004 року, коли були внесені поправки в Конституцію. В результаті цього було послаблено президентський інститут, який за «старих» повноважень ще міг обмежувати апетити крупного капіталу. Політична реформа як результат компромісу політичних еліт стала своєрідним захистом великих власників. В результаті політичної реформи 2004 року крупний капітал став ще більш впливовим, оскільки парламентсько-президентська форма правління, конкурентна парламентська боротьба стала сприятливим середовищем політичної суб'єктності великих власників. Прихід «помаранчевої» команди суттєво змінив стратегічні цілі великих ФПГ: якщо раніше у великих власників вирізнялися вузько корпоративні інтереси, для чого частина з них спорадично проникали в парламент, то тепер політичний вплив вони почали розглядати як надійну гарантію для успішного ведення бізнесу та збереження свого капіталу. В результаті ослаблення президентської влади український парламент став ареною боротьби основних фінансово-промислових груп. Як стверджують О.Пасхавер, Л.Верховодова та К.Агєєва, «Україна зіткнулася з феноменальним історичним досвідом. Під час парламентських виборів у березні 2006 р. великий капітал став активним суб'єктом політичної боротьби за владу» [11, 18]. З іншого боку, власники крупного капіталу почали усвідомлювати всю небезпеку політичного протистояння у суспільстві.

Напередодні парламентських виборів 2006 року великі ФПГ стали фінансистами головних політичних партій країни. Зокрема, серед політичних сил, що одержали владу після «помаранчевої» революції, а саме, пропрезидентський блок Народний союз «Наша Україна» підтримали корпорації «Індустріальний союз Донбасу» та «Укрпромінвест»; Блок Юлії Тимошенко – група «Приват», корпорація «Укравто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»; Соціалістичну партію України – група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча». Натомість опозиційну Партію регіонів – ЗАТ «SCM» та пов'язані з ним компанії Донецького регіону [11, 18]. Внаслідок переходу соціалістів в табір переможця виборів – Партії регіонів, у парламенті створена більшість і прем'єр-міністром став В.Янукович. Оскільки головною силою Партії регіонів на той час була компанія «SCM», то фактично до влади прийшла найпотужніша ФПГ країни. Була здійснена спроба реставрації олігархічних взаємовідносин влади і капіталу, а саме відновлення старої системи «клієнтського» обслуговування потреб великого капіталу. Насамперед було взято під контроль формування державних витрат на продукцію металургії та фінансової підтримки тих галузей, де ключову роль грають провладні ФПГ.

Масовий перехід депутатів до парламентської більшості, яка могла би відтоді досягти конституційних розмірів і долати президентські вето, змусила президента В.Ющенка навесні 2007

року своїм указом розпустити Верховну Раду. Однак парламентська більшість та уряд країни розцінили цей крок як антиконституційний і саботували перші дати дострокових виборів. І тільки шляхом переговорів, в яких представники великого капіталу стали стабілізуючим чинником розв'язання політичної кризи, була досягнута домовленість про проведення дострокових парламентських виборів, після яких була створена недієздатна коаліція політичних сил БЮТ та НУНС. Уряд у черговий раз очолила Ю.Тимошенко, яка стала більш обережною у відносинах з крупним капіталом. У подальшому з обмеженими повноваженнями В.Ющенко поступово втрачав популярність серед населення, оскільки обіцянки відокремити крупний бізнес від влади не були втілені у життя. Водночас треба зазначити, що попри стереотипні уявлення щодо суцільного несприйняття в українському суспільстві великих власників у політиці, громадська думка з цього питання далеко не одностайна. Як свідчить масштабне загальнонаціональне опитування (N=11075), проведене в липні 2007 року зусиллями трьох соціологічних служб (USS, KMIC, SOЦІС), категоричну позицію щодо повного відокремлення політики від бізнесу поділяють 46,4% респондентів. Серед решти – 27,8% ставляться нейтрально, якщо бізнесмени не використовують владу у своїх власних інтересах, 13,9% опитаних ставляться позитивно, оскільки бізнесмени – успішні люди і можуть принести чимало користі в політиці, і 11,8% не визначилися у цьому питанні. Негативне ставлення до бізнесменів у політиці, на думку І.Бекешкіної, обумовлені трьома чинниками: негативним ставленням власне до бізнесменів загалом, до політиків з чужого «за кольором» табору, до політиків взагалі, незалежно від кольору [12]. Можна погодитися з твердженням В.Резніка, який зазначає, що за «умов протистояння між політичними силами ставлення пересічних людей до великих приватних власників (олігархів) здебільше кероване логікою політичного позиціонування та блокування. Цю логіку можна передати переінакшенням вислову президента США Т.Рузвельта із приводу одного із латиноамериканських диктаторів: «Так, це олігарх-«прихвизатор», але це наш – помаранчевий/біло-синій – олігарх-«прихвизатор»». Тобто соціальне розмежування суспільства певною мірою послаблює його ж політико-регіональне та етнокультурне розмежування. Стимулювання геополітичної, цивілізаційної, етнокультурної та мовної заклопотаності пересічних громадян та розмежування їх на різні політичні табори за цими ознаками дає змогу відволікати увагу суспільства від питань соціальної справедливості, приватизації та її наслідків. Великі приватні власники, навіть перебуваючи у взаємно ворожих політичних таборах, залишаються при цьому «над сутичкою» політично стурбованих пересічних громадян» [13, с. 476]. Тобто саме тлі суспільно-політичного розмежування українського суспільства великі власники набули небувалої політичної суб'єктності. На відміну від Росії, де суспільний запит привів до влади режим «силовиків» з харизматичним і популярним лідером, який знівелював суб'єктність російських олігархів, в Україні суспільно-політичне розмежування та відсутність достатніх економічних ресурсів для підвищення рівня добробуту громадян не дозволяє окремій фракції політичної еліти підпорядкувати собі великих приватних власників. За умов політичної нестабільності основні ФПГ прагнуть заручитися підтримкою основних політичних гравців. При цьому ці групи стають основними фінансистами політичних виборів. Маючи своїх представників чи володіючи безпосередньо депутатським мандатом великі власники лобіюють свої інтереси, впливаючи на ключові політичні рішення.

Після обрання у 2010 році В.Януковича президентом України було створено пропрезидентську коаліцію у парламенті, після чого рішенням Конституційного Суду України було повернуто чинність Конституції України 1996 року і відновлено президентсько-парламентську форму правління. На перший погляд це було повернення до моделі сильного президента, рівновіддаленого від основних ФПГ. Однак сталося класичне захоплення державної влади ключовими ФПГ. Керівником адміністрації президента став С.Львовичкін, якого пов'язують з ФПГ Д.Фірташа. В уряді М.Азарова ключові позиції безпосередньо зайняли власники крупного капіталу. Зокрема, в доповіді Інституту Горшеніна «Великий український бізнес і уряд України» йдеться про те, що з 16 членів уряду М.Азарова п'ятеро – А.Клюєв (пізніше став секретарем Ради національної безпеки), Б.Колесніков, С.Тігіпко, Ю.Бойко і М.Присяжнюк – є офіційними мільйонерами. Ще двоє – В.Балога і М.Злочевський – хоч і не декларують свої мільйони, проте, де-факто також є мільйонерами. У доповіді зазначалося, що ряд міністрів в уряді реєстрували свою власність на близьких родичів. Так, М.Азаров і О.Лавринович зареєстрували свою власність на синів, а Д.Табачник – на рідного брата [14]. Крім цього, головою СБУ став також представник крупного капіталу В.Хорошковський, який пізніше очолив міністерство фінансів, а потім став першим віце-прем'єром. Цей факт є показовим, оскільки подібне призначення просто неможливе наприклад у путінській Росії, де навіть суто політичні посади посідають переважно представники силових структур і спецслужб. До того ж 23 березня 2012 року указом президента міністром економічного розвитку і торгівлі став мільярдер П.Порошенко. Як зазначає Е.Вілсон, «українська олігархія глибше вбудована в політичну систему, ніж російська. Олігархи мають більше влади над державою, а не навпаки, і в останні роки ця влада тільки збільшилася» [15].

Таким чином, якщо на зорі незалежності України владу в основному утримувала пострадянська бюрократія, у взаємодії з якою виник великий капітал, то за часів уряду М.Азарова, який вже не

уособлював собою посередництво відносин між крупним бізнесом і владою, представники великого капіталу самі стали посередниками і бюрократами. Саме вони визначали кому (навіть серед наближених до правлячої партії) можна займатися бізнесом, а кому потрібно відійти в бік або в кращому вигляді продати свій бізнес.

Водночас існує також думка, що глава держави намагається дистанціюватися від надмірного політичного впливу олігархів у бік подоби «державного капіталізму» за прикладом Росії, спираючись насамперед на т.з. «сімейну групу», очолювану старшим сином президента – О.Януковичем [16]. І дійсно, призначення на ключові «силові» та фінансово-економічні відомства близьких та відданих особисто президенту людей створює ілюзію домінування сімейного угруповання президента. Концентрація владних ресурсів навколо інституту президента та політична слабкість опозиційних сил змушує решту великих власників демонструвати лояльність до провладної партії. Як свідчить тижневик «Корреспондент», в 2011 році Партія регіонів за капіталізацією мала тотальну перевагу перед усіма суспільно-політичними об'єднаннями України. 25 осіб, тобто кожен четвертий із Золотої сотні, – члени правлячої партії. У 2010 році їх було 17. Зростання відбулося частково у зв'язку з переходом мультимільйонерів А.Вадатурського, Є.Сігала, О.Фельдмана та С.Глуся з опозиції до партії влади. Натомість БЮТ зазнав втрат: крім перерахованих вище бізнесменів, опозиційну фракцію залишили Т.Васадзе й О.Буряк [17]. Водночас концентрація владного ресурсу навколо «сімейної групи» президента, низька якість проведення реформ, неефективність влади та суттєве зниження її рейтингу, міжнародний резонанс у зв'язку з ув'язненням Ю.Тимошенко викликає незадоволення та стурбованість у великих власників [18]. Схоже, що за таких умов у великих власників може виникнути потреба чинити опір шляхом підтримки опозиційних політичних проектів. Натомість «російська» модель взаємодії сильної влади та лояльних великих власників можлива за умов позитивної динаміки зростання життєвого добробуту населення, консолідації суспільства та політичної еліти навколо харизматичного лідера та відсутності суттєвих політико-ідеологічних розмежувань у суспільстві. В українському суспільстві ці передумови відсутні.

Судячи з того, що великі власники стали суб'єктом зовнішньополітичного курсу, констатація відтворення «російської» моделі є передчасною. Незважаючи на проросійську передвиборчу риторичку В.Януковича, бізнес-інтереси найближчих до влади великих власників штовхають Україну в бік Європи. Зокрема, рух в бік Росії та її інтеграційних проектів (Митний союз, ЄЕП, Євразійський союз) є не вигідним для власника Group DF Д.Фірташа, оскільки на безмитному ринку продукція хімічних підприємств РФ за рахунок газової складової буде більш конкурентоспроможною за ціною, ніж українська продукція. Крім того, у Group DF є інтереси в країнах Європи, наприклад угорська енергетична компанія Emfesz. Ще одна велика група, це брати Андрій і Сергій Ключови, теж орієнтована на Європу. Так само, зона вільної торгівлі з ЄС є більш вигідною для Р.Ахметова та Б.Колеснікова. Зокрема, одна з компаній Ахметова, ДТЕК, має великі плани на експорт електроенергії до Євросоюзу. Крім цього, металургійний бізнес Ахметова, «Метінвест», вже неодноразово конфліктував з російськими інвесторами – спочатку в ситуації навколо «ММК ім. Ілліча», потім у процесі приватизації комбінату «Запоріжсталь» [15]. Зростання капіталізації бізнесу найбільших власників свідчить не про наявність у них проблем, а про збільшення їхньої економічної ваги. Незважаючи на фінансові витрати, пов'язані з політичною боротьбою, ключові фігури українського великого бізнесу ще більше наростили капіталізацію власного бізнесу. Зокрема, приватизація низки регіональних обленерго та вугільних шахт на користь Р.Ахметова, концентрація хімічної промисловості в руках Д.Фірташа – це лише найбільш очевидні придбання великих власників.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зазначити, що динаміка взаємовідносин української влади та крупного капіталу за умов постсоціалістичних перетворень пройшла кілька етапів формування політичної суб'єктності великих власників: зародження регіональних ФПГ на базі капіталу «червоних директорів», трейдерського та банківського капіталів за сприяння місцевої влади → вихід ФПГ на загальноукраїнську арену шляхом створення партійних проектів → активна участь ФПГ в політичних процесах 2002–2005 років → політична суб'єктність ФПГ за умов парламентсько-президентської республіки (2006–2010 роки) → захоплення східноукраїнськими ФПГ політичної влади в Україні та безпосереднє управління політичними та економічними процесами (з 2010 року). Одним із чинників формування особливого порівняно з Росією і країнами Заходу типу політичної суб'єктності власників крупного капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського суспільства, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатуються великими власниками, залишаючи їх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення.

Література

1. Маркс К. Сочинения (2-е издание) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Том 4 (Май 1846 – март 1848) – М. : Издательство политической литературы, 1955. – 638 с.

2. Bell D. The end of ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties : with "The resumption of history in the new century" / D. Bell. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2000. – 501 p.
3. Жаліло Я.А. Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики / Я.А. Жаліло, В.С. Лупацій, А.Ю. Сменковський. – К. : НІСД, 1999. – 60 с.
4. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М. : Захаров, 2005. – 384 с.
5. Пасхавер о.й. формування великого приватного капіталу в Україні / о.й. пасхавер, л.т. верховодова, л.з. суплін. В надзаг.: центр економічного розвитку. – к. : «міленіум», 2004. – 90 с.
6. Затримка на старті // Український тиждень. – 16 червня 2011. – № 24 (189) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/24771/PrintView>.
7. Пасхавер О.Й. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеєва. – К. : Центр економічного розвитку, 2007. – 68 с.
8. Поровський М. Вибори майбутнього через парадокси сучасного / М. Поровський // Громадянин України. – 2007. – № 35 (92) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gukr.com/article1496.html>.
9. Макеєнко В. «У владі за день заробиш те, що у пекарні за все життя» / В.Макеєнко// Інтерв'ю Радіо Свобода з народним депутатом України, головою регламентного комітету Верховної Ради України / Розмову вела В.Павленко [Електронний ресурс]. – 24.12.2011. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24431905.html>.
10. Кучма Л.Д. После майдана: Записки президента. 2005–2006 / Л.Д. Кучма. – К. : Довира; М. : Время, 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/147636/173/Kuchma_-_Posle_maiidana_2005-2006._Zapiski_prezidenta.html.
11. Пасхавер О.Й. Приватизація та реприватизація в Україні після "помаранчевої" революції / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеєва. В надзаг.: Центр економічного розвитку. – К. : «Міленіум», 2006. – 106 с.
12. Бекешкіна І. Ставлення населення до бізнесменів у політиці / І. Бекешкіна // Соціальні виміри суспільства. Випуск 11. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 117–130.
13. Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 512 с.
14. Експерти: у Кабміні 5 офіційних мільйонерів і 2 «підпільних» [Електронний ресурс]. – 30.03.2011. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-428391.html>.
15. Уилсон Э. Между двумя совершеннолетиями. 20 лет независимости Украины: чему научились / Э. Уилсон // Россия в глобальной политике. – 2012. – № 1 (Январь/Февраль) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Mezhdu-dvumya-sovershennoletiyami-15465>.
16. Соломко И. Вся власть – Я! / И. Соломко // Корреспондент. – 11 ноября 2011. – №44 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1282877-korrespondent-vsya-vlast-ya-pochemu-yanukovich-nachinaet-otdalyat-ot-sebya-silnye-politicheskie-figury>.
17. Золотая сотня // Корреспондент. – 10 июня 2011. – № 22. – С. 13.
18. Мостова Ю. Perpetuum-peredelum / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. Україна. – 20-27 січня 2012. – №2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/POLITICS/perpetuum-peredelum-95998.html>.